

В.И.МУСАЕВА – Кыргыз билим берүү академиясынын жетектөөчү илимий кызматкери, п.и.к

Кыргыз тили сабагында чечендик кепке (риторикага) окутуу үйрөтүүдө жаңы инновациялык стратегияларды практикалоо

Окуучуга багытталган окутууда - кыргыз тили сабагында чечендик кепти (риториканы) окутуу ишинин ыкмалары окуучуга багытталганда гана өз жемишин берет. Окуучуга багытталган окутуу негизинен изилдөөчүлүк, проблеманы чечүүнү максат катары коет. Мында окуучулар жоопкерчиликти алгандыктан, окутуу чөйрөсүндө материал мыкты өздөштүрүлөт. Бул учурда мугалим жол көрсөтүүчү (фасилитатор) катары гана окутуу процессинде окуучуларды колдоо менен аларга багыт көрсөтүп турат. Окуучулар абдан көп баарлашышат турмуштук кырдаалдарга байланышкан диалогдорду түзүшүп, чечендик кепке байланышкан бир катар көнүгүү, машыгууларды аткарууга катышышат. Натыйжада, өздөрүнүн түшүнүктөрүн жана сынчыл ойломдорун өнүктүрүшөт. Биргелешип иштешет, талкуулашат, чечим кабыл алышат, пландаштырышат, уюштурушат, тапшырмаларды аткарышат, жыйынтыктарды чыгарышат. Ошондой эле башкалардын ойлорун да угушат. Өздөрүнүн идеяларын айтышат жана жыйынтыктарын талдашат. Кыргыз тили сабагында чечендик кепти (риториканы) окутууда окуп үйрөтүү жана окутуу иши бири-бири менен бекем чырмалышкан ажырагыс байланыштагы иш аракет катары саналуусу зарыл. Кыргыз тилин окутууда чечендик кепти (риториканы) калыптандырууда негизинен эгерде төмөнкүдөй методдор жана стратегиялар пайдаланылса, окутуу иши жемиштүү натыйжага жетишээри шексиз:

1.Интерактивдүү окутуу методу. Эне тилин окутууда чечендик кепке (риторикага) үйрөтүүгө карата коммуникативдик ишмердүүлүк мамиле *интерактивдүү* окутуудагы окуучулардын тынымсыз өз ара баарлашуулары, карым-катнаш жасоо менен пикир алышуулары аркылуу ишке ашырылат. Бул багытта окутуу ишин уюштуруу үчүн атайын зарыл шарттарды түзүү зарыл. Мындай учурда окуучулар өзүн-өзү, коомду жана дегеле дүйнөнү таанып билүү менен турмушка карата болгон туура көз караштары калыптанат жана предметтик, түйүндүү компетенттүүлүктөргө ээ болушат. Интерактивдик окутууда көп жактуу коммуникативдүүлүк, жагымдуу психологиялык кырдаал, окуп-үйрөнүүгө атайын ыңгайлуу педагогикалык шарттар түзүлөт.

2. Байкоо жана салыштыруу методунда маалыматтарды байкоого, ыраатташтырууга, салыштырууга, баалоого, жалпылаштырууга же бөлүштүрүүгө көнүгүшөт. Атайын чийме, таблица, тегеректер, графикаларды колдонуу окулуп жаткан предметтердин окшоштуктары же айырмачылыктарын табууга мүмкүндүк түзөт. Байкоо жана салыштыруу методу окуучулардын кептик, тилдик, чечендик, маданият таануучулук ошондой эле, маалыматтык жана социалдык-коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга багытталат. Буга Т схемасы, кластер, концептуалдык карта, Венндин диаграммасы ж.б. кирет.

Кластер – тилдик, кептик темалар боюнча идеяларды ачык жана эркин ойлонуп жыйынтыктоосуна жардам берет. Анда темага байланыштуу ар кандай идеяларды графикалык сүрөттөө менен баракка белгиленет. Кластердин төмөнкүдөй түрлөрү бар:

-- «суроолору менен кластер» - идеялардын ордуна суроолор жазылат жана жооптору кластердин тегерегине кыскача жазылат;

-- «кластер табышмак» - кластердеги тегеректер же тик бурчтуктар жазылбай бош калтырылат. Аларды жазып толтуруу менен жетишпеген түшүнүктөр аныкталып, кластер түзүлөт. Кластер кандайча түзүлөт?

- темага байланыштуу оюна келген нерсенин баарын жаза берүү;
- алардын сапатына көңүл бурбоо;
- орфографиялык каталарын эске албоо;
- эгерде оюна эч нерсе келбесе, жаңы идея келгиче сүрөт тартып туруу;
- мүмкүн болушунча байланыштарды көбүрөөк көрсөтүүгө аракеттенүү. Өткөрүүнүн тартиби төмөнкүдөй:
- мугалим тапшырманы түшүндүрөт;
- окуучуларга тема айтылат жана ал тема боюнча суроо же текст берилет;
- ар бири өз алдынча билгендерин же тексттен пайдаланып жазышат;
- жуп менен иштешет: бири-бирине көргөзүп, толукташат;
- топ менен иштешет: жазгандарын кезектешип окуп берип, доскага жазышат;
- маанилерине карата категорияларга бөлүшөт;
- алар боюнча кластер түзүшөт.

Концептуалдык карта аркылуу –кандайдыр бир идея же ой экинчи бир идеянын чыгышына себеп болорун далилдешкен. Концептуалдык картаны түзгөндө тилдик, кептик маалыматтар көп болсо, абдан натыйжалуу болот. Бул стратегияны кластер менен алмаштырбоо керек. Кластер концептуалдык картанын биринчи баскычы болуп саналат. Концептуалдык картада тилдик, кептик материалдарды жөн гана бөлбөстөн, өздөрүнүн концепциясына (негизги түшүнүктөрүнө) ылайыктап бөлүшөт. Концептуалдык картада төмөнкүлөр эске алынат:

- окуучуларга жакшы белгилүү тема тандалат;
- окуучулар ал темага байланышкан сөздөрдү эстеп жазышат;
- жазгандарын окушат жана доскага жазышат;
- аларды маанисине карата категорияларга бөлүштүрүп, схема, таблица, чийме, сүрөт түрүндө концептуалдык карта түзүшөт. Тема айтылып, суроо берилет. Окуучулар өз алдынча иштешет:
- темага байланышкан сөздөрдү жазышат;
- жуп менен иштешип, бири-бирине көргөзүп, толукташат;
- топто иштешип, жазгандарын окушат, доскага жазышат;
- ал маалыматтарды өздөрүнүн концепциясына ылайыктап, категорияларга бөлүшөт;
- аларды пайдаланып долбоор түзүшөт;
- долбоорду жакташат.

Вендин диаграммасынын максаты - тилдик, кептик түшүнүктөрдүн айырмачылыктарын жана окшоштуктарын салыштыруу. Өткөрүүнүн тартиби төмөнкүдөй:

- мугалим тапшырманы түшүндүрөт;
- ар бири өз алдынча өз билгендерин жазышат;
- жуп менен иштешип, бири-бирине көргөзүп, толукташат;
- топто иштешип, жазгандарын кезектешип окуп беришет, доскага жазышат;
- диаграмманы толукташат. Жекече жана жуп менен иштегенден кийин ар бир жуптан бирден окуучу жазгандарын окуп берип, диаграмманы толтурууса да болот.

3. Кунт коюу менен түшүнүп окуу. Бул метод текст менен иштөөнүн жаңы ыкмасы катары саналып, окутуу процессине бардык окуучуларды тартууга, окулуп жаткан темага карата кызыгууну жогорулатууга, балдардын ой жүгүртүү ишмердүүлүктөрүн ылдамдатууга жардам берет. Алар кептик, тилдик ошондой эле, социалдык-коммуникативдик компетенттүүлүктөрдү калыптандурууга багытталган. Буларга: эки бөлүктүү күндөлүк, ИНСЕРТ, жуп менен окуу, адашкан логикалык чынжырлар ж.б. кирет. **Эки бөлүктүү күндөлүктүн** максаты – текст менен интерактивдүү иштөө. Окуучулар үйгө же класска берилген теманы окуп даярданганда эки бөлүктүү күндөлүк ыкмасын

колдонуу пайдалуу. Мында окуучуларга тексттин мазмуну менен өз ой-пикирин, жеке тажрыйбасын байланыштырып, табигый жооп табууга мүмкүндүк берет. Окуучулар таза барактын ортосунан экиге бөлүп сызышат. Сол жагына цитата, оң жагына комментарий деп жазып белгилешет. Окуучулар теманы окуп чыгып, таблицанын «цитата» деген бөлүгүнө тексттин өтө таң калтырган жерин, өз турмушунда болгон окуяларды эске түшүргөн же көз алдына келтирген жана ошондой эле, жан дүйнөсүнө каршылык туудурган жерлерин (цитатаны, фразаны, сөздү) жазышат. Ал эми «комментарий» деген оң бөлүгүнө ушул жазган цитаталарына комментарийлерди жазышы керек:

Эки бөлүктүү күндөлүк

Цитата	Комментарий
1.	1.
2.	2.
3.	3.

Мында окуучулар: Ушул цитатаны жазууга эмне мажбур кылды? Ал кандай ой-пикирлерди пайды кылды? Ошого байланыштуу кандай суроолор пайда болду? деген суроолордун тегерегинде ой жүгүртүүлөрү керек. Себеби, презентация учурунда бул суроолорго жооп берүүгө туура келет. Бир окуучу 1-цитатаны окуп түшүндүрүп берет. Дагы кимде ушуга окшош цитата жана комментарий болсо ал дагы окуп айтып берет да кийинкисине өтөт...

ИНСЕРТ – окуучуларга окуу процессинде өз түшүнгөндөрүн өздөрү сезип, туя билүүгө мүмкүнчүлүк берип, мурдагы алган билимдерин эске түшүрүү үчүн колдонулат. Өткөрүүнүн тартиби төмөнкүдөй:

-- окуучуларга тема берилет да ал тема боюнча 3-5 мүнөттүн ичинде билгендеринин баарын өз алдынча жазып чыгышат;

-- алар туурабы же туура эмеспи эч кандай мааниге ээ болбогондуктан, көбүрөөк жазуу керек;

-- жазгандарын жупта бири-бири менен талкуулап, толукташат;

-- топтун мүчөлөрү талкуу бүткөндөн кийин аткарган иштери тууралуу ой бөлүшүп, аларды окуп беришет;

-- аларды доскага же ватманга жазышат;

-- андан кийин бул тема боюнча текст таратылат;

-- окуучулар ал текстти окуп жатып, төмөнкү белгилерди коюшат:

“ V ” – муну билем;

“ + “ – жаңы билдим;

“ – “ – окугандарым билгендериме карама каршы;

“ ? “ – муну түшүнгөн жокмун. Ар бир сүйлөмдү белгилей берүүнүн зарылдыгы

жок. Окуучулар бул белгилердин жардамы менен өздөрүнүн маалыматтуулук деңгээлин аныкташат. Ар бир абзацка 1-2 же 3-4 белги туура келет. Текст окулуп, белгилери коюлгандан кийин жуптары менен талкуулашат:

-- кандай жаңы маалыматтар кездешти?

-- кайсылары силердин билгендеринерге карама-каршы болду?

-- кандай суроолор пайда болду?

-- кызыктуу маалыматтар болдубу?. Талкуулап бүткөн соң, текстти дагы бир жолу окуп, койгон белгилерин карап чыгышат жана ал белгилерди пайдаланып, таблица түзүп, ага тексттеги белгиленген сүйлөмдөрдү кыскача жазуу менен толукташат. “-“, “?” белгилерине башкалардан суроо аркылуу жооп алышат:

“ V “ – билем	“ + “ – жаңы билдим	“ – “ – окугандарым билгендериме карама каршы	“ ? “ – түшүнгөн жокмун

Адашкан логикалык чынжырлар – көбүнчө топто колдонулат. Мугалим хронологиялык чынжырдан же себеп-натыйжа чынжырынан беш-алты окуяны бирден баракка көчүрүп алат. Аралаштырылган барактар досканын четине коюлат же окуучулардын бирөө кармап турса да болот. Топко аларды ыраату менен коюу сунушталат. Окуучулар кезек менен чакырылып, ар бир окуяны чынжырдагы өз ордуна коюшат. Качан бардыгы бир пикирге келгенден кийин, мугалим алар болжолдогон нерселер туура же туура эмес экенин текшерүү үчүн текстти окуп жатканда окуялардын тартибине көңүл бурууну өтүнөт.

4. Жазуу кебин же жазуу маданиятын өнүктүрүү. Өз алдынча текст түзүүгө карата ар кыл иштердин түрлөрү ар бир окуучуда өзгөчө терең түшүнүүнү пайда кылып алардын бир кыйла байкагычтыгын өнүктүрөт. Туура, сабаттуу, логикалуу жаза билүү маданиятына үйрөтүү менен жаза билүүдө өзүнүн жекече стилин, манерасын, көз карашын табууга жардам берет. Өзүнүн жекече ойлорун жана тажрыйбаларын урматтоосун өнүктүрөт. Алар кептик, маданият таануучулук жана социалдык-коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга багытталган. Буларга баяндама, дилбаян, дилбаяндын элементтери камтылган баяндама, беш-он минуттук эссе, аргументтештирилген эссе ж.б. кирет.

5. Окуучулардын изилдөөчүлүк-ишмердүүлүк методу. Эне тили сабагында окуучуларды изилдөөчүлүк ишмердүүлүккө тартуу бул тилдик жана өзүн өзү уюштуруу жана проблемаларды өз алдынча чечүү компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга багытталган. Буларга долбоор методун, документалдык булактарды изилдөө методу, илимий маанилүү маалыматтарды алуу жана жыйноо методу, концептуалдык карта, портфолио, интервью ж.б. кирет.

Портфолио – окуучунун жеке иштери сактала турган папка. Бул портфолио окуучунун иш аткаруу учурундагы аракетин, бир нече предметтер боюнча өсүшүн, жетишкендиктерин көрсөтүүчү, максаттуу түрдө чогултулган иш

Портфолиону толуктоонун этаптары.1 – этап: Уюштуруу жана пландоо – бул портфолиону толуктоонун алгачкы этабы. Мында окуучу мугалим менен биргеликте портфолионун кандай болуусу, ага кайсыл иштер киргизилиши керектигин чечишет. Портфолио түзүүдөгү негизиги суроолорго жооп берип жатып окуучу портфолиого кирүүчү иштерди жана материалдарды иргөөнүн максатын толугу менен түшүнөт. Портфолио бул өзүнүн өсүшүн байкоо жана баалоо үчүн керектигин окуучу билет. Окуучу төмөнкү суроолорго жооп берүүсү керек:

1) предмет боюнча эмнелерди окуп үйрөнүп жатканымды чагылдыруу үчүн мен материалды качан жана кантип иргеп алышым керек?

2) өзүм чогулткан материалдарды мен кандайча жайгаштырып, көрсөтүүнү каалайм?

3) Портфолио кандайча толукталат? Мазмуну кандай болот жана кайда сакталат?

2 – этап: Материалдарды жыйноо, чогултуу - маанилүү, олуттуу иштерди, окуу максаттарын жана окуучулардын жетишкендиктерин чагылдыруучу иштерди чогултуу процесси. Портфолионун атайын милдеттер менен максаттарга негизделген мазмуну ушул этапта аныкталат. Материалдар жана иштер төмөнкүлөрдү эске алуу менен тандалат:

1) конкреттүү теманын мазмунун;

2) окутуу процессин;

3) атайын долбоорлорду, темаларды же бөлүмдөрдү. Портфолио үчүн тандалган материалдардын баарында баалоокритерийлери менен стандарттар чагылдырылат.

3 – этап: Ой жүгүртүү этабында окуу процессии жана негизги билимдер менен көндүмдөрдү өзү кандай түшүнөөрүн иликтөө боюнча окуучунун ой жүгүртүүлөрүн көрсөткөн далилдер болот. Ой жүгүртүү окуучулар кайсы бир мезгил ичинде тигил же бул маселени чечүү үчүн колдонгон мисалы, тапшырма аткаруу, идеяларды жазуу, күндөлүк жүргүзүү, эссе жазуу ж.б. формаларында болот. Буга окуучунун портфолиосундагы иштер жана алардын жүрүшү жөнүндөгү мугалимдердин же ата-энелердин ойлору да камтылышы керек.

Портфолионун түрлөрү. Портфолионун ар кыл түрлөрү бар. Алар окуу программасынын жана баалоонун бөлүгү катары атайын максаттарда колдонулат. Айрым бир өтө көп кездешүүчү портфолионун түрлөрү булар:

Документтик (жумуштук) портфолио окуунун белгилүү бир мезгилиндеги тандалган иштер камтылат да окуучунун пландалган натыйжалар боюнча өсүшүн жана ийгиликтерин көрсөтөт. Документтик портфолио акыл чабуулундагы жазылган идеялардан, черновиктерден тартып, толук бүтүрүлгөн баяндамалар, дилбаяндар, эсселер, жазуу жумуштарынын бары камтылышы мүмкүн. Тандалган материалдар билим берүүнүн максаттарына дал келсе портфолио айрыкча мааниге ээ болот. Ага начар да, мыкты да иштер камтылат.

Процесстин портфолиосунда аталышы эле айтып тургандай, окуу процесстеринин бардык жактары документтештирилет. Портфолионун бул түрү окуу процесстин бүт бойдон документтештирүү учурунда айрыкча пайдалуу. Ал окуучунун билимдерди, көндүмдөрдү кантип өздөштүрүп, мурдагыдан жогорулап жаткандыгын көрсөтөт. Бул портфолио окуучуга окуу үйрөнүү процессии тууралуу ой жүгүртүүгө түрткү берет. Мында окуучунун күндөлүккө жазган ойлору, кагазга түшүргөн идеялары жана башка ой жүгүртүүлөрү камтылышы мүмкүн.

Көрсөтмөлүү портфолиону жыйынтыктоочу баалоодо колдонгон ылайык. Мында окуучунун мугалим менен бирдикте тандап алган мыкты иштери камтылат. Бүтүрүлгөн иштер гана камтылат. Көрсөтмөлүү каражаттар, фотосүрөттөр, видеожазуулар, компьютерде терилген отчеттор менен толукталат. Бул портфолио эмнени киргизүү тууралуу окуучунун ойлору да сакталат.

Портфолио эмне үчүн керек? Портфолиодо окуучунун бардык эмгеги тиркелип, өсүш барбы, же жокпу, көрүнүп турат. Окуучунун эмгегин, билимин баалоодо портфолио эсепке алынбаса, анда балага туура баа берилбей калат. Папкада баланын жыл бою жасаган эмгеги саналып, жыйынтык чыгарылат. Портфолиодо окуучу өзү баалоо үчүн тандап алган, анын пландалган натыйжалар боюнча жетишкендиктерин, өсүшүн көрсөтүүчү иштери камтылат. Азыркы учурда баалоо окуучунун окуу предметтери боюнча билгичтиктерге, көндүмдөргө канчалык деңгээлде ээ болгондугун байкоого багытталуусузарыл. Ушундан улам портфолиону баалоо төмөнкүдөй максаттарды көздөйт.

6. Биргелешип окутуу. Бул метод окуучуларга өз ара бири-бири менен маалымат алышып, баарлашууга, коюлган милдеттерди чечүү үчүн жамаатта, командада, топто өз ара мамилелешүүнүн ыкмаларына, өзүнүн көз карашын далилдей алуу менен талкууга катыша билүү маданиятына ээ болот. Алар кептик, социалдык-коммуникативдик жана өзүн өзү уюштуруу менен маселе чече билүүчүлүк компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга багытталган. Буга акыл чабуулу (мээге чабуул), жупта, кичи топто иштөө, мозаика, ар кыл талкуулардын түрлөрү ж.б. кирет.

Макаланын көлөмүнүн чектелгендигине байланыштуу окутуунун стратегиялары тууралуу жалпы гана ойлор айтылды. Бул багытта дагы кенен сөз кылабыз деген ойдобуз.

Адабияттар

1.Сынчыл ойлорду ө стүрө турган окуу жана жазуу программасынын хрестоматиясы. (Түз: М.Эсенгулова, Ж.Асекова). Б., «Кыргызстан –Сорос» фонду, 2004

2. Саалаев Ө. н. Окутуунун интерактивдүү усулдары. Мугалимдер үчүн усулдук жыйнак. – Б.: 2009
3. Кыргыз Республикасында орто билим берүүнүн Улуттук Алкактык куррикулуму – Б.: 2009.
4. “Граждандуулук жана башкарууга катышуу”. Методикалык колдонмо. Б.: 2006
5. Валькова И.П, Низовская И.А, Задорожная Н.П, Буйских Т.М. Как развивать критическое мышление . – Б.: ФПОИ 2005
6. Мусаева В.И. Байланыштуу кепти, кептин стилдерин окутуу. .Монография. «Гүлчынар» басмасы. Б.: 2009
7. Мусаева В.И. Элдик чечен сөздөр. ОсОО «Олл Колорс» Б.: 2009